

A magyarországi hebraica bibliográfiái

DÁN RÓBERT

A magyarországi héber betűkkel nyomott (hebraica) kiadványok száma az eddigi felmérések szerint meghaladja az 5000—6000 tételt.

E héber betűs könyvanyag bibliográfiai feltárása speciális nyelvtudást, és nem egy esetben héber irodalmi és teológiai ismereteket kíván. Ezzel magyarázható, hogy nagy bibliográfusaink (*Petrik, Szinnyei, Gulyás*) munkáiban is csak olyan hebraicát találunk, amely latin betűs címlapot vagy utalást tartalmaz. Az ilyen jellegű anyag azonban elenyészően csekély. Ismert könyvészeink e hiányosságának másik oka talán, hogy e nagy részben vallásos tárgyú kiadványok nem kerültek a világi könyvkereskedelem vérkeringésébe, a nyomdák pedig csak imitt-amott tettek eleget a kötelespéldányokra vonatkozó rendelkezéseknek.

A század elején már felmerült a gondolat, hogy a számos nyomdahely egyetemes bibliográfiáját, legalább is cédula katalógus formájában létre hozzák. Az Országos Rabbiképző Intézet az 1907/8-1908/9-es tanévben pályadíjat tűzött ki a magyarországi hebraica bibliográfiájának összeállítására. Egy *Spiegel* Ármin nevű kutató foglalkozott a kérdéssel, gyűjtésének eredményeként jelentős cédula mennyiség gyűlt össze. Sajnos a háborús években ez teljesen elpusztult.

Mint tudományos igény, a második világháború előtti években újra felmerült az a gondolat, hogy összeállítják a magyarországi héber irodalom és vallásos kiadványok bibliográfiáját. N. *Ben-Menáchem a Mészifrut Jisráél b'Hungáriá* c. munkájának előszavában említi:

„A magyarországi héber irodalom ismeretlen terület irodalmunk történetében, és még 1930-ban biztatott tanárom, mesterem Áron Freiman Frankfurt am Mainban, hogy szenteljem időmet ez irodalom pontos lajstromozására, mert teljesen ismeretlen a kutatók előtt.”

Indoklásnak azt tartották — mégpedig helyesen —, hogy amennyiben e munka nem történik meg, a könyvek nyoma is elveszhet az idők sodrában. Ez a feltevés sajnos indokoltnak bizonyult, mert a náci pusztítás a könyveket sem kímélte, számtalan munka vagy teljesen elveszett, megsemmisült vagy olyan magán könyvtárba került ahol a bibliográfus számára elérhetetlen.

A második világháború után a megmaradt könyvek, folyóiratok könyvjegyzékek alapján nagy erővel újra indult a világ hebraica anyagának bibliográfiai feltárása. E munkálatok során a magyarországi anyag feltárásának kérdése is felmerült. Dr. *Scheiber* Sándor 1947-ben a megvalósítandó tervek között említi. A gyűjtés érdemi munkálatai azonban csak évekkal később indultak meg.

Hazai viszonylatban az első olyan kísérlet amely kiadásra került — és amelyet ötletszerűen követtek a későbbi próbálkozások — részletfeladatot kí-

vánt megoldani: nyomdahely bibliográfia volt. *Baloghy* István¹ munkája, amely az Egyetemi Nyomda Budára költözésének századik évfordulójáig öleli fel az ott nyomott kiadványokat, mint a nyomda kiadványainak egy részét tárgyalja a hebraicát is. A budai Egyetemi Nyomda az első hazai műhely, amely rendszeresen állított elő héber betűs műveket.² Ez irányú működése 1814-ben indult meg és még 1875-ben is jelent meg héber betűs kiadvány, melynek impresszumában az Ofner Universitáts Buchdruckerei szerepel nyomdaként. *Baloghy* évek szerint rendszerezi anyagát, az éveken belül betűrendben és a címet átírásban is közli. Leírása pontos, viszont használhatóságát nagy mértékben csökkenti, hogy viszonylag kevés tételt tartalmaz: az eddig ismert tételszámnak mintegy felét.

A budai Egyetemi Nyomda hebraica anyagával foglalkozik még *Bettelheim* Samu összeállítása is.³ A géppel írt és csak sokszorosításban megjelent munka latin betűkre átírva adja a címírásokat és a nyomtatás évét. Mivel más adatot nem tár fel, nem is tekinthető bibliográfiának, csupán könyvjegyzéknek, amely a könyvtárosnak vagy a kutatónak csak korlátozott tájékoztatást nyújt. Ugyanezek a vonások jellemzik *Bettelheim* másik munkáját is amely a pozsonyi hebraica jegyzéke.⁴ Meg kell jegyezni azonban hogy mindkét munka fent említett hiányosságai ellenére figyelemre méltó. Tételszámaiban megközelíti mai ismereteinket. A pozsonyi anyag, amely nyomtatásban is megjelent,⁵ lényegesen felülmúlja a jeruzsálemi Héber Egyetem bibliográfiai folyóiratának idevonatkozó anyagát.

Az Egyetemi Nyomda hebraica bibliográfiájával foglalkozott még B. *Wachstein* a *Soncino Blätter* hasábjain.⁶ Héber betűs címleírásai bő annotációt tartalmaznak, de tételszáma igen csekély. Kiegészítette *Krausz* Sámuel.⁷ A fent említett bibliográfiák felhasználásával, több könyvtár katalógusának bedolgozásával a legnagyobb tételszámú anyagot e sorok írója állította össze.⁸ A tételek latinbetűs címleírást és magyar nyelvű tartalmi ismertetést foglalnak magukba.

A magyarországi hebraica bibliográfiájának egy másik jelentős részlet-feladatát a jeruzsálemi Héber Egyetem bibliográfiai folyóirata a *Kirjath Sepher oldotta meg* amikor eddig öt folytatásban közzétette a „Héber nyomda Magyarországon” majd a „Héber nyomda Erdélyben” c. cikk-sorozatát.⁹ A sorozat munkatársai N. *Ben-Menáchem*, P. J. *Kohn* és Ch. *Liebermann*.

A szerzők öt magyarországi város: Ungvár,¹⁰ Munkács,¹¹ Paks¹² Pozsony¹³ és Felsővisó¹⁴ megközelítően teljes hebraica bibliográfiáját közlik.

Az erdélyi nyomdával foglalkozó sorozat eddig a színérváraljai,¹⁵ szatmári¹⁶ és a kolozsvári¹⁷ nyomtatványokat ismerteti. E bibliográfiák a nyomdászattörténetnél használt formát követik. Időrendben ezen belül a héber betűrend sorában, nem szerzős betűrendben, hanem címszerint tárják fel anyagukat. A kiegészítésekkel együtt a fent említett városok bibliográfiája csaknem teljesnek tekinthető. A szerzők az egyes fejezetek bevezetéséül a tárgyaló helység nyomdátörténetét közlik. E rövid tanulmányok értékes adatokat tartalmaznak nyomdátörténetünk e csak nem feltáratlan területéről. Az egyes cikkeket szerző és címmutató egészíti ki.

A fentiekben említett egyik jeles magyarszületésű izraeli bibliográfus N. *Ben-Menáchem* önálló kötetében, amely a *Magyarországi héber irodalomból*¹⁸ címet viseli, külön fejezetet szentel a máramarosszigeti héber nyomdák bibliográfiáinak. A terjedelmes annotációval ellátott tételek a *Kirjath Sepher* már említett rendszerében követik egymást. A munka irodalom és tudománytörténeti szempontból egyaránt forrásmunkának számít, mert a szigeti nyomdában nyom-

tatott műveken kívül azok szerzőiről is találunk rövid életrajzot. A szigeti nyomdák történetével foglalkozó fejezet feltárja a város héber nyomdáinak történetét. Az utolsó héber könyvet 1944-ben szedték.

Biobibliográfiai jellegű J. J. *Grünwald* munkája¹⁹ melynek címe magyar fordításban: „A zsidók Magyarországon.” A szerző a magyar születésű és héber vagy jiddis nyelven írt szerzők életrajzát és műveik bibliográfiáját adja mintaszerű pontos jegyzetekkel. A könyvmutató alapján megállapíthatóak a Magyarországon nyomott munkák. Sajnálatos, hogy e fontos segédkönyv anyaga csupán az 1420-1840 évek közé eső időszakra terjed ki. Így magyarországi nyomtatvány csak néhány szerepel.

Hasonló természetű bibliográfiai összeállítás *Schwartz* Zsigmond munkája, amely 1913-ban jelent meg Pakson.²⁰ A három kötetes mű első két részében a magyarországi szerzők életrajzát adja betűrendben. A harmadik kötet a kiadványokkal foglalkozik. Kiegészítés és jegyzet is megjelent hozzá.²¹

A múlt század végén és a huszadik század elején jelentős héber és jiddis nyelvű folyóirat-kiadás is volt Magyarországon. A nyomdahely bibliográfiák közül az illető város vagy nyomda kiadványai között ezeket is, de részletes ismertetésükre ott nem került sor. E hiányt pótolta N. *Katzburg* és J. J. *Hácohén* „*Héber folyóiratok Magyarországon*” „*Hetven év vallási folyóiratai Erdélyben*” c. cikke. A két jelentős tanulmány az *Áreset*²² *évkönyv* első kötetében látott napvilágot. A szerzők részletesen foglalkoznak a folyóiratok tartalmával, érdeklődési körével, szerkesztőivel és munkatársaival. 1875-1944 közötti időszakból Magyarország területéről 9, 1874-1943-ból Erdélyből 32 (!) tételt dolgoztak fel.

Hasonló érdeklődési kört ölel fel Z. *Spirn* tanulmánya amely a *Zu Kunft*²³ 1923. évi 28. kötetében jelent meg.

Az eddig bárhol a világon héber betűkkel közölt nyomtatványok bibliográfiai összesítő kísérlete Ch. B. *Friedberg* munkája.²⁴ A négy kötetes mű második kiadása 1951-1956 között jelent meg. A bibliográfia célkitűzésének megfelelően a magyar anyagot is tartalmazza, azonban az összeállító dicséretes fáradozása ellenére a 19. és 20. század nagy könyvtermésével nem tud teljes egészében megbirkózni, így a hungarica anyag is meglehetősen hiányos. A Beth Eked Sepharim a héber betűrend rendszerében cím szerint adja anyagát. A szerzőmutató jó iránytűnek bizonyul, de nem mondható el ugyanez a szakmutatóról. A szakmutatóba ömlesztett címek nem vezetnek el az érdeklődőt a keresett tételhez. A munka használhatósága nem a modern anyagban rejlik. A 16-18. századi héber irodalmat kutatók jó segédeszköze.

A hebraica bibliográfiának másodfokú feldolgozását egy magyar származású izraeli kutató vállalta.²⁵ Gyűjteménye 1936-ban jelent meg Jeruzsálemben. Anyagát szakcsoportokba rendezve adja közre. Kitérő céljának dicséretesen tesz eleget, de a kötet ma már több vonatkozásban meghaladottnak tekinthető. Bővített második kiadása rövidesen nyomdába kerül.

A magyarországi hebraica bibliográfiáinak fenti felsorolása természetesen nem teljes. Csupán a jelentősebb összeállításokat tartalmazza. Ezeken kívül számos könyvkereskedői katalógus, könyvjegyzék, rejtett bibliográfia ismeretes. Mindezek felhasználásával jelenleg két helyen is folyik a magyarországi hebraica cédula bibliográfiájának feldolgozása. Az egyik munkacsoport az Országos Rabbiképző Intézet keretein belül dolgozik. Munkájának célja a hazai hebraica héber nyelvű bibliográfiájának létrehozása. A gyűjtés eredményesen folyik. Rendszere

a címek betűrendjében regisztrálja az anyagot. Nem ragaszkodik szigorúan a hungarica jelleghez. Jelentős mennyiségű nem Magyarországon nyomott művet is felvesz. A feltárt anyag értékesebb részét az intézet könyvtárának bedolgozott katalógusa jelenti, amely szintén helyet kapott a nyilvántartásban.

A munka másik ága az Országos Széchényi Könyvtár gyarapítási osztályán folyó gyűjtés. A fent említett forrásmunkák teljes anyagát felöleli; továbbá — ami jelentős mennyiséget jelent —, a nemzeti könyvtár birtokában levő hebraica ide tartozó részét. Ezideig 2000—2200 tétel került feldolgozásra. A magyarországi városok közül képviselve van: Bártfa, Beregszász, Betlen, Bonyhád, Buda, Budapest (Újpest, Pest), Cegléd, Debrecen, Dés, Érmihályfalva, Galánta, Győr, Kassa, Kecskemét, Kiskőrös, Kisvárd, Kolozsvár, Máramaros-sziget, Marghita, Miskolc, Munkács, Nagyvár, Nagykanizsa, Paks, Pozsony, Szamosújvár, Szatmár, Szinerváralja, Temesvár, Tiszaszászfalu, Ungvár és Vác. Céljában és rendszerében eltér a fent említett hasonló kísérlettől: A latin betűre átírt címleírásokat városokra bontja, a városokon belül időrendet, majd szerzői betűrendet követ. Az egyes tételek annotáltak. Célja: létrehozni a magyarországi hebraica transliterált bibliográfiáját, amely majd szervesen lesz beépíthető az előkészületben levő magyar retrospektív bibliográfiába. Másodsorban e gyűjtés mint hiánycatalógus is fontos szerepet játszik, összevetve a könyvtár állományával.

Egy a jövőben megoldásra váró feladat, e két ágon folyó gyűjtés anyagainak egyesítése. Ez a teljesség szempontjából nagyon fontos, mert a gyűjtések nem azonos forrásokból táplálkoznak. Jelenleg azonban még egyik gyűjtemény sem mondható teljesnek és a munka oroszlánrésze hátra van. A nehézségek ellenére azonban a gyűjtés kielégítően folyik, így van remény, hogy a magyarországi hebraica bibliográfiája — ha nem is a közeljövőben — de belátható időn belül a kutatók asztalára kerül.

Jegyzetek

1. *Baloghy István: A magy. kir. egyetemi nyomda címjegyzéke. 1777—1877.* Bp. 1882, héber nyelvű kiadványok 263—272. l.
2. Héber kiadványok már a XVII. században is kikerültek hazai műhelyek sajtója alól: *Alstedt János Henrik: Rudamenta linguae hebraicae et chaldaicae.* In usum Scholae Albensis. Gyulafehérvár 1635, [Fejedelmi ny.]104 l. — 8 r. *Alting Jacobus: Fundamenta punctationis linguae sanctae. Sive grammatica hebraea.* Ed. 3. Kolozsvár 1698, Misztotfalusi Kis M. [6] 114 l. — 8 r. [Kaposi Juhász Sámuel]: *Breviarium biblicum. Sive quator priora capita Geneseos hebraice edita.* Kolozsvár, 1699, Misztotfalusi Kis M. [8] lev. — 8 r. Ezek nem tekinthetők hebraicának, mert a héber szöveg a kiadványokban kevés.
3. *Bettelheim Samu: A magy. kir. egyetemi nyomda héber és zsidó kiadványai.* H.é.n. 10 p. (Sokszorosított.)
4. *Bettelheim Samu: A pozsonyi nyomtatványok. Hebraica és judaica.* Pozsony, 1933. I. rész. (Sokszorosított.) 1935-ben a Bratislavában megjelenő *Judaica c. folyóiratban* Hebraische Editionen der Universitätsdruckerei in Buda (Ofen) címmel nyomtatásban is közreadta gyűjtését. *Judaica.* 1935. 11-12 no. 10-12 q.
5. *Jüdisches Familienblatt.* 1933. 38—39, 62, 81 p.
6. *Wachstein, Bernhard: Die Ofener hebraische Drucke (1814—1871).* Soncino Blätter 1929—1930. 220—242. p.
7. *Krausz Sámuel: Mitteilungen der Soncino Blätter no. 7—10.* 1931. 42—43 p.
8. *Dán Róbert: A budai Egyetemi Nyomda hebraica bibliográfiája.* Bp. 1961. (Kézirat.)
9. Részletes ism. lásd.: *Magyar Könyvszemle* 1962. 78. évf. 1. sz. 120—122 p.
10. *Kirjánh Sefher*, Vol. XXIV. 1948. No. 3—4. 276—280. p.; Vol. XXV. 1949. No. 3. 231 p.; Vol. XXVII. 1951. No 1. 115—116 p.
11. *Uo.* Vol. XXV. 1949. No 3. 206—228. p.; Vol. XXVII. 1951. No 2—3. 261—279. p.;

- Vol. XXVII. 1951. No 4. 382—388. p.; Vol. XXVI. 1950. No 2—3. 201—215. p.; Vol. XXVI. 1950. No 1. 111—112. p.
12. Uo. Vol. XXVIII. 1952. No 2—3. 242—250. p.; Vol. XXX. 1955. No 3—4. 426—433. p.
13. Uo. Vol. XXXI. 1956. No 2. 239—251. p.; Vol. XXXIII. 1958. No 4. 529—531. p.
14. Uo. Vol. XXXII. 1956. No 1. 93—96. p.
15. Uo. Vol. XXXIII. 1958. No 3. 386—403. p.; Vol. XXXIV. 1959. No 3. 263—264. p.
16. Uo. Vol. XXXIV. 1959. No 4. 499—512. p.; Vol. XXXV. 1959. No 1. 98—108. p.
17. Uo. Vol. XXXVII. No 2. 249—266. p.
18. *Ben-Menáchem, Náftáli: Mészifrut Jiszráél b'Hungárijá.* Jerusálájim. 1958. 100—287. p.
19. *Grünwald J. J.: Hájhudim b'Hungárijá.* Vác, 1913. Könyvmutató 11—14 p.
20. *Schwartz Zsigmond: Sém hágdolím méErec Hágár.* Paks [Munkács—Kisvárdá] 1913—[15]. 5 lev. 7—138, 8 p. 4 lev. 104, 2, 80. p.
21. *Kuntrosz áhron mészifré Sem Hágdolím méErec Hágár... hágáhot v'háárot... Kleinvardein,* 1918. 20 p.
22. Areset I. Ed. *N. Ben-Menachem—J. Raphael.* Jerusálájim 1958. 279—326 p.
23. *Zukunft.* 1923. 28. köt. 309—312. p.
24. *Friedberg, Ch. B.: Beth Eked Sepharim.* Tel Aviv 1951—1956. I—IV. köt. 340, 780, 1048, 1420 p.
25. *Shunami, Shlomo:* Bibliography of Jewish Bibliographies. Jerusalem. 1936. Hebrew University. IX, 399, IX p. Még 1936-ban közvetlenül a megjelenés után a *Magyar Zsidó Szemle* pótlásokat közölt. M. Zs. Sz. LIII. évf. 79—87 p.

Bibliographies regarding Hebrew printing in Hungary

R. DÁN

No comprehensive bibliography has been published so far in connection with Hebrew printing in Hungary, although we know to exist several thousand Hebrew publications; actually only a few shorter bibliographies, dealing with a part of this extensive material, had been previously issued.

It is known that the University Press of Buda had printed Hebrew publications as early as in 1814, stopping this kind of activity only in 1875. Several attempts had been made to compile a bibliography covering the Hebrew titles printed by the press: in the last century István Balogh, in the thirties of our century Bernhard Wachstein dealt with the subject, finally, in 1961—1962 Robert Dán made attempts to list these works.

The bibliographical processing of the activity of other printers of Hebrew works in Hungary was attempted by *Kirjath Sepher* (Bibliographical quarterly of the Jewish National and University Library, Jerusalem) in its articles entitled "Hebrew printing in Hungary" and "Hebrew printing in Transylvania". These are bibliographies of Hebrew printing in Ungvár, Munkács, Paks, Pozsony and Felsővisó, as well as the regions of Szinérváralja and Szatmár and can be considered as fairly complete for the said areas.

In 1933 *Samuel Bettelheim* compiled a bibliography on Hebraica found in Pozsony, however data therein were incorrect and required renewed processing.

Another bibliography, *N. Ben. Menachem's* work dealt with Hebrew printing in Máramarossziget. — The biobibliography of *J. J. Grünwald* covered Hebrew printing in Hungary up to 1840, but his listing is far from complete. — *Zsigmond Schwartz* worked on the same subject and also published some information in this respect. — *Ch. B. Friedberg*, who compiled an international Hebraica bibliography, did not satisfactorily document the Hungarian material in his work. — The yearbook *Areset* dealt with Hebraica periodicals in its two articles entitled *Hebrew periodicals in Hungary* and *Religious periodicals in Transylvania over 70 years*. — The only secondary Hebrew bibliography, compiled by Mr. *S. H. Shunami* of the Jewish National and University Library, Jerusalem, included also the Hungarian material; he is now working on the second revised edition. — At the present moment the National Széchényi Library is compiling a bibliography of Hebrew printing in Hungary. The material gathered so far comprises approximately 2000 to 2200 complete bibliographical entries and more than 1000 incomplete ones. Other domestic libraries have also contributed material to this work.